

ПРИЛОГ РЕВИТАЛИЗАЦИЈИ СЕЛА: афирмација значаја уметничких артефаката у руралним амбијентима Србије

Категорија чланка: прегледни рад

076

Апстракт: Са различитих аспеката разматра се значај уметничких артефаката (меморијалних целина, споменика, скулптура, бисти, чесама, фонтана и других елемената уређења слободних површина и амбијената) у руралним срединама, а у контексту њихове евентуалне социопросторне ревитализације. Анализира се проблематика руралних простора и њихово уређење у Србији, као и друштвено-идеолошки контекст неговања културе сећања и симболике уметничких артефаката у циљу просторног култивисања сеоских амбијената. На примерима се истражује значај и потреба за креацијама уметника у простору, које осим употребно-корисног свакодневног значаја, садрже и елементе симболике, меморије и духовности, а са гледишта културолошког утицаја на понашање и адаптабилност становништва. Осим наведеног, прилог проверава могућност приступа реконструкцији сеоских центара реализацијом малих захвата, у смислу уређења и ревитализације микроамбијената. Рад се осврће и на потребу деидеологизације културе сећања, односно на потребу за неговањем постављања и заштите меморијала и других скулпторално-уметничких и амбијентално-утилитарних вредности, као својеврсних записа и потврде континуитета у социопросторном смислу.

Кључне речи: амбијентално уређење, култура сећања, ревитализација села, рурални контекст, уметнички артефакти.

Уводне напомене

Прилог представља сагледавање појединих аспеката неопходности за јаком релацијом, условљеношћу и прожимањем два просторна феномена:

- потребе за уређењем амбијената у руралним просторима (углавном сеоским центрима);
- уметничких артефаката као могућих носиоца идентитета и културе сећања, али и утицаја на кориснике у просторно-естетском смислу.

Рад паралелно третира два просторна феномена: амбијент и артефакт као његов могући или постојећи елемент, укључујући њихову релацију, уклопљеност и уочене квалитете или недостатке. Рад, такође, претходно приказује битне погледе на проблем

из угла савременог руризма, али и кроз историјски, социолошки и просторни оквир од значаја за уређење центара у селима.

У другом поглављу уочавају се главни аспекти уређења руралног простора у Србији, са нагласком на појаву декаденције у другој половини 20. века, односно на неопходност промишљеног деловања у даљем развоју појединих села и њихових центара.

Треће поглавље представља приказ реалних категорија села по њиховом значају у систему мреже насеља у Србији. Препознаје се категорија агломерација које имају потенцијале за развој и ревитализацију.

Четврто поглавље јесте анализа историјских и социопросторних аспеката од значаја за приступ уређењу сеоских центара и амбијената.

У петом поглављу приказана су три примера остварених и могућих уметничких интервенција у руралним просторима Србије, од којих се два презентују као неуспели покушаји у одређеним аспектима, а трећи само као мисао – идеја о могућем савременом центру сеоског насеља у постојећем романтизованом контексту.

Шесто поглавље третира принципе и препоруке за приступ организацији, осмишљавању, изради и постављању уметничких артефаката у амбијентима центара у селима, као и осврт на потребу дизајнирања имица средине, односно идентитета у савременом смислу.

У седмом поглављу износе се сублимирана, завршна разматрања.

Рад претендује да аспектима проблематике која се износи отвори извесне теме у погледу уређења руралног простора, које све изгледније предстоји онима који су позвани да приступе тој реализацији.

Аспекти уређења руралних простора у Србији

У Србији је питање уређења руралног простора у савременом добу условљавано нормираним правилима (регулатива, планови, власништво, струка), а од самог настанка насеобина и неписаним (менталитет, понашање у простору, приступ култури сећања и уређењу средине, патријархални односи и воља појединца или групе). Уређење јавног простора до Другог светског рата пратило је цивилизацијска кретања, с обзиром на то да се ослањало на укореењени и разрађени капиталистички друштвени систем и традиционалне облике понашања. Од тада до данас, најпре променом политичког система у социјалистички, а онда и појавом колективног власништва и упливом идеологије и наметнутих вредности, долази до деградације норми и односа према простору.

Урушавањем вишедеценијских навика и правила понашања, крајем 20. века до данас, долази до транзиција, рагова, пада система вредности и нестанка добрих пракси. Појавом либералног капитализма и

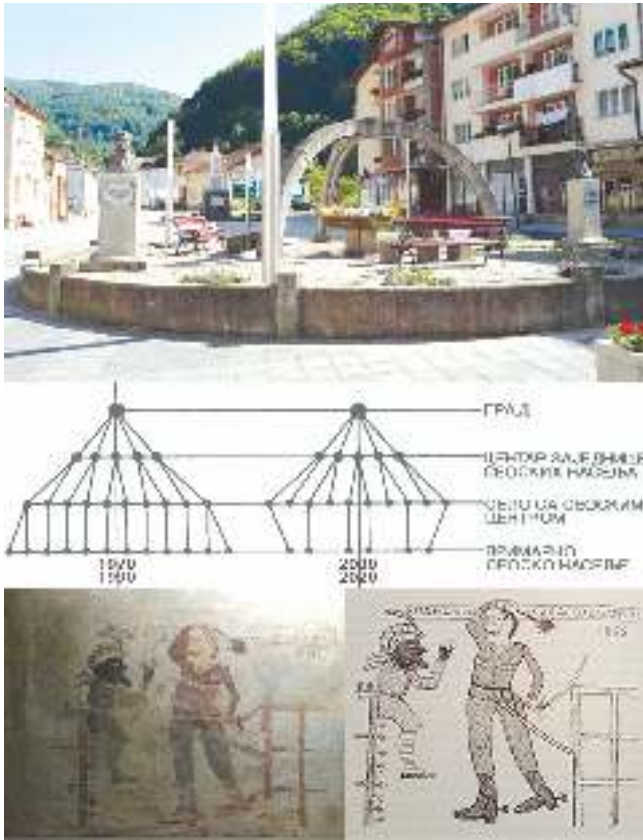

1. Фазе развоја руралних центара – горе: Зачетак формирања руралног центра (сабор у Црној Трави, крај 19. века), средина: Градитељско наслеђе из времена романтичног доживљаја села (трговина и кафана у Црној Трави, почетак 20. века), доле: Време декаденције и стагнације традиционалног села (Кална код Књажевца, крај 20. века)
1. Stages of rural centre development – up: The beginning of the formation of the rural centre (religious holiday in Crna Trava, late 19th century), middle: Architectural heritage from the time of the romantic experience of the village (shop and restaurant in Crna Trava, early 20th century), down: Time of decadence and stagnation of the traditional village (Kalna near Knjaževac, end of the 20th century).

наметањем глобализације, које прати смишљено обезвређивање традиционалних вредности са прикривеним циљем затирања идентитета и посебности целих народа и његових култура, дошло је до кризе у свим сферама живота, па и у односу према простору.

Илустрација 1

Просторне тенденције из времена: 1) првобитних урбанизација вароши и зачетака руралних центритета, током 19. и у првој половини 20. века; 2) урбанизовања вароши и романтичне представе аутентичних села, у периоду између светских ратова; 3) изградње нових

2. Аспекти обнове центара у селима Србије – горе: Сагласје симбола и културе сећања различитих идеологија (центар Црне Траве), средина: Схеме хијерархијског система мреже насеља – пројектовано и реално стање, доле: Ентузијазам у спајању култура и уметника из различитих епоха: фреско-слика по мотиву цртежа *Краљевић Марко укида свадбарину*, 1974. (Средњотехнички центар у Црној Трави, аутори: брачни пар Младеновић) и Цртеж са зида кафане, крај 19. века (Брод код Црне траве, забелижио Феликс Каниц).
2. Aspects of renewal of Serbian village centres – up: Harmony of symbols and cultures of memory of different ideologies (Crna Trava Centre), middle: Schemes of the hierarchical system of the settlement network – designed and real conditions, down: Enthusiasm in merging cultures and artists of different epochs: Fresco painting based on the drawing *Kraljević Marko Abolishes the Marriage Tax*, 1974 (High Technical School in Crna Trava, authors: married couple Mladenović) and Drawing on the wall of the tavern, end of the 19th century (Brod near Crna Trava, written by Felix Kanitz).

насеља, а занемаривања историјских језгара градова, и стагнације и декаденције у традиционалном селу, у другој половини 20. века, нагомилавали су амбијенталне супротности насеља Србије (Марић 2015).

У дисконтинуитету развоја насеља, намеће се питање приступа уређењу простора, односно стратегије која би ефикасно ублажила контрасте у руралу. У просторно-амбијенталном смислу, парадоксално, најмање су страдала насеља (нису девастирана погрешним приступом уређењу), локалитети или амбијенталне целине у које се најмање улагало у периоду после Другог светског рата.

Села у мрежи насеља Србије – могућност ревитализације центара

Сагледавајући хијерархијске релације у мрежи насеља Србије, може се констатовати радикална разлика између реалности и планских пројекција које никада нису остварене. У тим, пре неколико деценија осмишљеним сценаријима развоја, очекивања су представљана пирамидалним схемама (сл. 2), са неколико нивоа – категорија насеља (Симоновић 1970).

Посматрано од основе пирамиде, најнижи ниво су примарна сеоска насеља без јавних функција а тиме и елемената центритета. Она се у великом броју гасе – нестају, и њихово трајање мери се дужином живота преосталих старачких домаћинстава. Већина ових села садржи солидно очуван грађевински фонд, који се на организован начин у савременом приступу може даље користити са нешто измењеном наменом од стране нових корисника, чиме би се незавидна судбина села незнатно ублажила.

На нивоу изнад примарних у систему насеља, без значајно богатијих садржаја, налазе се села са сеоским центрима. Мада не сва, ова насеља имају веће шансе за опстанак уз савремено планирање и сагледане потенцијале и ограничења, уз покушај стварања препознатљивог имиџа, као и позиционирања у мрежи насеља које представља спону – неопходну карику од виших ка нижим категоријама насеља.

Села са сеоским центром су изразито интересантна са становишта потребе амбијенталног уређења, анализе постојећих и предлагања могућих нових артефаката, односно улоге уметника у обнови затечених и креирању нових просторних сензација. Код ових насеља, центри најчешће већ поседују неке елементе партерног, меморијског, саборног, манифестационог или јавног карактера, који су и те како подложни даљем дефинисању.

Илустрација 2

Од насеља треће категорије у хијерархији се више очекивало него што су се она остварила као „центри заједница сеоских насеља”. Замишљени као центри којима ће гравитирати ниже категорије насеља, они су најчешће постајали предграђа без сопственог идентитета, а многи су наставили да егзистирају као субурбане творевине које су превазишле карактер села, али нису достигла ниво малог града. Ова категорија насеља захтева промишљен приступ уређењу простора, где је елиминисање неприкладних појава у амбијентима и култивисање у урбаном смислу важнија активност од стварања нових структура.

На врху шеме у облику пирамиде су градови. За многе од њих требало би се забринути у смислу исправности достигнутог урбанитета. Њихове стихијне урбанизације, уз неприкладну просторну артикулацију, знатно су уназадиле естетику простора и формирале квазиурбане средине.

За многа од насеља из категорије села са сеоским центром, и мањи број оних из нижих или виших категорија, могу се констатовати добри предуслови за урбанизацију на здравим основама. У том смислу, отвара се потреба за уређивањем њихових јавних, мање или више функционално дефинисаних централних простора, на којима се може потврдити значај пласирања уметничких остварења и урбаног дизајна.

Традиционална амбијенталност руралних насеобина које имају шансу за опстанак и развој, нарушавања у другој половини 20. века, захтева деликатност у приступу и искуство архитеката и ликовних уметника у покушају обнове и налажења изгубљеног континуитета.

Социопросторни и историјски аспекти уређења руралних центара Србије

Села су у Србији егзистирала у дуготрајним спонтано формираним социолошким и просторним оквирима. Промене у начину живота, од настанка до радикалног прекида традиционалне парадигме средином 20. века, диктирале су друштвене и просторне односе. Огромна већина територије у селима је стамбено-пољопривредног карактера, па је положај јавних садржаја дефинисан још у самој генези:

1) првобитно код културних места или записа; 2) преко спонтаног формирања центара у оквиру природних ограничења које условљава терен; 3) у приближним геометријским срединама физичке структуре насеља код планских насеља; 4) по нечему изузетним или знаменитим локацијама.

Обележја – знакови првобитних тачака окупљања, ако нису била природна (дрво-запис, раскршће, камен, узвишење или истакнуто место), била су својеврсни вернакуларни артефакти, створени руком народног аутора, надахнути духовним и обичајним карактеристикама одређеног друштвеног миљеа.

Народне творевине, било да су записи у форми каменова-стећака, записа у дрвету, уклесаних симбола у стени или конструисаних рукотворина, могу се сматрати првим наивним уметничким делима у селима. Даљим историјским развојем услова живота и рада, мењали су се обичаји и социолошки односи, а осим аграра, појавило се и занатство, а касније и скромне назнаке долазећег индустријског доба.

Култура сећања и обичаји остављања „записа“ у времену, манифестовали су се у традиционално доба (друга половина 18. века, 19. век и прва половина 20. века), кроз установљене поступке и меморијске подухвате (спомен-обележја на гробљима, ређе крајпуташа и стећци, спомен-чесме, као посвета појединцу, породици или догађају на нивоу шире заједнице, нпр. сећању на страдале у ратовима 1912–1918).

3. Социопросторне манифестације у центрима села Србије – горе: Запис у дрвету – култно место (источна Србија) и Споменик од пешчара (гробље у Ариљу – западна Србија), други ред: Споменници ратницима и жртвама ратова 1912–1918. (Жљне код Књажевца и Црна Трава), трећи ред: Центар Црне Траве '50-их и Задружни дом – Бучје код Књажевца, доле: Део споменика Слобода на Иришком венцу (аутор: Сретен Стојановић) и Трафостаница на идеалном месту за уређење јавног простора, испред цркве из 14. века (Доња Каменица код Књажевца).
3. Socio-spatial events in Serbian village centres – up (from left to right): Inscription in a tree – a cult place (Eastern Serbia) and The Sandstone Monument (cemetery in Arilje – Western Serbia), second row: Monuments to the warriors and victims of the 1912-1918 wars (Žljne near Knjaževac and Crna Trava), third row: (from left to right): Centre of Crna Trava in the 1950s and Community Centre in Bučje near Knjaževac, down: Part of the monument *Freedom* in Iriški venac, (author: Sreten Stojanović) and Transformer station in an ideal place for arranging public

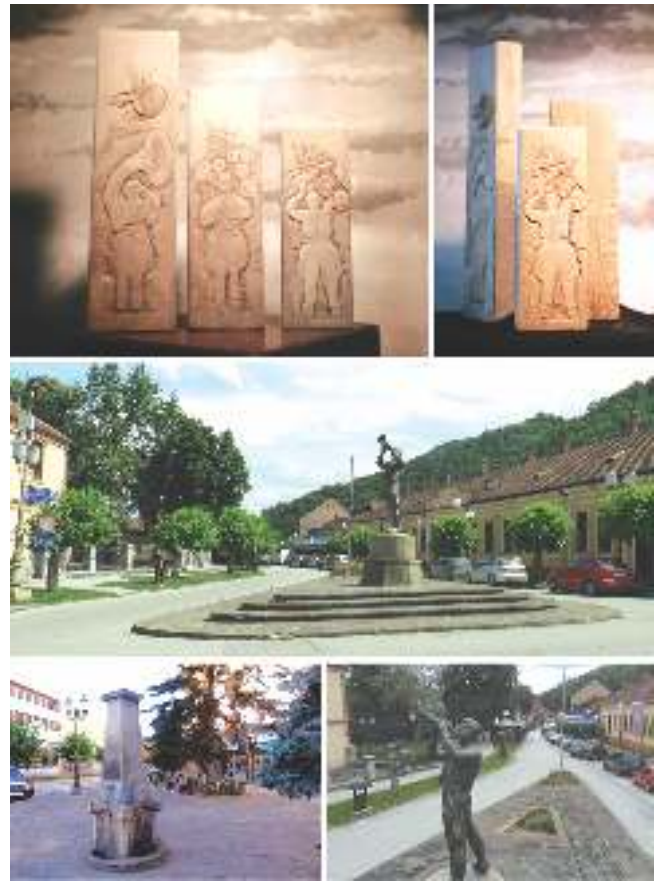
Илустрација 3

Од Другог светског рата рурални простори Србије занемаривани су у сваком смислу. Идеологија фаворизовања радништва у односу на сељаштво резултирала је игнорисањем села, чак и у домену основних функционалних и инфраструктурних потреба. Сеоски простор, било да је грађен или је доминантно природан, функционисао је стихично, без намере власти да се њиме бави планерски. У тој стагнацији, зависио је од домаћинских особина људи и њихове свести о јавним површинама као општим добрима.

Сеоска насеља и њихови центри по генези се деле на планске и спонтане. Развој и једних и других у функционалном и естетском погледу, од половине 20. века одвијао се у највећој мери спонтано. Три су основна вида планских интервенција тадашњих власти у центрима сеоских насеља и сва три су заснована на идеолошким премисама:

- Масовна изградња задружних домова, по угледу на совјетске колхозе, по типским пројектима за различите величине села, у циљу индоктринације житеља, а посебно омладине, а у духу популаризације актуелне идеологије. Ови су објекти имали и своју корисност, засновану на рационалном привредном размишљању. Иако данас рапидно пропадају и нестају, веома су актуелни по питању ревитализације и могућој улози у обнови села; (сл. 3 / 3. ред и сл. 6 / 4. ред)
- Изградња најнеопходније инфраструктуре, која није заснивана на системском унапређењу насеља, већ се, у оквиру захвата на ширим подручјима, последично нашло користи за сама насеља и њихове територије. Симптоматична, а могло би се карактерисати и као смишљена интервенција, била је изградња естетски и габаритно проблематичних трафостаница. Као по правилу, постављане су тако да сметају, на јавном земљишту од значаја, где су представљале препреку за функционално и уметнички – надахнуто уређење сеоских центара; (сл. 3 / 4. ред и сл. 7 / 1. ред)
- Споменници, спомен-обележја и бисте, посвећени учесницима и жртвама Другог светског рата, који су постављани у оквирима постојећих сеоских проширења, платоа, традиционално подразумеваних места окупљања, или зелених површина, у маниру соцреализма, без естетских и парковско-функционалних императива и дубље уметничке симболике. (сл. 2 / 1. ред и сл. 3. / 3. ред)

Посебан облик уметничких артефаката у изразито природним руралним просторима представљају меморијални комплекси, или спомен-паркови, који се формирају на местима историјских догађаја, а који по својој поставци захтевају веће пространство, па су у градовима лоцирани у парковским целинама (Књажевац, Власотинце, Крагујевац), док су у руралним просторима махом

4. Конкурсне контроверзе – горе: Једно од конкурсних решења *Споменика труби* (Гуча) са мотивом у драгачевским крајпуташима – стећцима (аутор: акад. вајар, проф. Душан Николић) средина: Буквалистички приступ изради обележја – реализација споменика на простору сквера у Гучи, доле: Чесма у центру Гуче са мотивима крајпуташа и трубача и постојећи *Споменик труби* из непосредне близине.
4. Competition controversies – up: One of the competition designs for the *Trumpet Monument* (Guča) with a motif found on Dragačevo roadside tombstones – stećaks (author: Prof. Dušan Nikolić, sculptor), middle: Literal approach to the construction of the landmark – erection of the monument on the square in Guča, down: Fountain in the centre of Guča with the motifs of roadside tombstones and trumpeters, and the existing *Trumpet Monument* in the immediate vicinity.

издвојени из насеља и у виду репера дефинишу значајне природне ресурсе (Авала, Космај, Фрушка гора, комплекс Сремски фронт).

Са становишта артефаката који су од значаја у смислу заштите градитељског наслеђа, у центрима руралних насеља Србије најчешће се могу затећи изванредни примери стамбених, економских или јавних објеката, који представљају важне елементе у постизању континуитета структуре насеља и омогућавању њиховог унапређења и ревитализације (мензулане, кафане, среске куће, суднице, општинске куће, коначи, ханови, механе, школе, цркве, задружни домови, дућани, воденице...) (Пешић-Максимовић 1984).

5. Неприкладно постављање споменика – горе: Панорама центра Црне Траве (лево је неуређени део центра – квалитетна локација за постављање споменика), средина: Споменик *Црнотравцу неимару* (Чубурски парк – Београд и обала реке Власине – Црна Трава, аутор: акад. вајар др Зоран Кузмановић), доле: Несуђена локација – део центра *Доње собориште*, Црна Трава.
5. Inappropriate location of the monument – up: Panorama of Crna Trava Centre (on the left is an undeveloped part of the centre – a quality location for the monument erection), middle: *Monument to the Master Builder from Crna Trava* (Čuburski park, Belgrade, and the Vlasina river banks, Crna Trava, author: Zoran Kuzmanović, sculptor), down: Undeveloped location – part of the centre called *Donje soborište*, Crna Trava.

Идеје и покушаји уметничких интервенција у руралним просторима Србије

Три случаја у центрима села или малих места Србије (Гуча, Црна Трава, Доња Каменица), са критичког гледишта аутора, приказују се у циљу сагледавања појединих аспеката проблематике која се анализира овим рукописом.

Илустрација 4

У Гучи је '90-их година 20. века расписан конкурс за идејно решење „Споменик труби”. Жири је одабрао радове за доделу 3 награде и 3 откупа, међу којима није било класичног решења са фигуром трубача, већ су идеје уважавале савремени нефигурални уметнички израз, који на стилизован начин кореспондира са степеном урбанизације амбијента. У оцењивачки рад умешао се инвеститор (спонзор) конкурса, и игноришући компетентност жирија, за реализацију наметнуо реалистичан приказ трубача који у народној ношњи свира трубу, а који је уз касније знатне измене у детаљима фигуре (по жељама спонзора), изливен и постављен у центру Гуче. Споменик не испуњава потребне естетске и стилске норме, не уважава савремене тенденције у скулптури и не поштује архитектонско-урбанистичке законитости постављања споменика у непосредном окружењу.

Илустрација 5

Црнотравски мајстори – печалбари су се у првој половини 20. века, када су интензивно градили Београд, окупљали претежно на подручју Чубуре и у њеној непосредној околини. Споменик „Црнотравцу неимару” (аутор: акад. вајар др Зоран Кузмановић) постављен је 2019. у Чубурском парку у Београду. Успела фигура је, упркос другачијем мишљењу познавалаца, а на инсистирање непозваних и нестручних, постављена на камени постамент – коцку, странице 1 метар, што није адекватна поставка за такав тип споменичког приказа. Копија фигуре са постаментом постављена је 2020. године и у Црној Трави, али са још грубљим пропустом. Уместо у оквиру великог проширења званог „Доње собориште”, где би се претходно саобраћајно и урбанистички уредио сада нерегулисан простор насеља (уз адекватно уклапање са затеченом структуром), споменик је постављен на уску травнату површину уз корито реке Власине. Оно што охрабрује јесте то да је за разлику од погрешно лоцираних грађевина, споменик могуће померити и поставити на место које му доликује у склопу даљег насељског уређења, а када се за то стекну услови.

Илустрација 6

Село Доња Каменица код Књажевца у свом центру на заравни брда (на риду), осим школе, задружног дома, месне канцеларије, неколико занимљивих стамбених објеката и споменика ратницима 1912–1918, садржи и надалеко познату цркву посвећену Пресветој Богородици из прве половине 14. века, која је необичне архитектуре (Каниц 1986). Пример се овде наводи као изузетно амбијентално вредан простор, који би у даљем уређењу уз ревитализацију, пренамену и активирање профаних садржаја, као и конзерваторске радове на цркви, могао да доживи функционално-обликовне промене. Стварање неке врсте осмишљеног стецишта културе,

измештеног у малу средину, за шта постоје предуслови и наслеђе, додатно би истакло појединачне вредности сачуваних грађевина, ревитализовало би центар и насеље, а у туристичком смислу представљало реперни брендирани амбијент у коме би боравак и посета постали ствар престижа и стандарда (пример Каменград или Андрићград у Вишеграду, РС/БиХ).

Принципи и препоруке за уређење центара у селима Србије

Већ је констатована потреба за суптилном обновом и ревитализацијом села која осим функционалних и амбијенталних вредности имају и прилику за даљи развој. Подразумева се да приступ уређењу руралних насеља треба да буде другачији од стагнације у претходним раздобљима. Следећа размишљања или сагледавања аспеката теме настоје да оправдају инсистирање аутора на потреби агресивнијег укључивања стваралаца (ликовних и примењених уметника, архитеката, скулптора, дизајнера и др.) у процес ревитализације села и њихових центара, као покушај просторно-духовне надградње приступа том чину:

- Уређење јавних простора захвалније је заснивати на низу мањих интервенција, на редукованим, делимично већ дефинисаним просторима, који могу постати оригинални човекомерни амбијенти у оквиру насеља. Препоручљиво је избегавати интервенције на потезима већих размера чији су исходи несразмерни окружењу. Реализација мањих подухвата може резултирати низом нових кадрирања слика простора, који обједињено делујући мењају визуелни доживљај насеља.
- Постојеће споменичке артефакте, постављене у ранијим раздобљима, у знак сећања на неки догађај или личност, из било ког идеолошког миљеа, интелигентно је уважити, адекватно визуелно адаптирати у амбијент, и остварити интеракцију самог артефакта и корисника јавног простора. Није искључено измештање артефаката како би се они поставили у повољнији контекст, у циљу унапређења просторних квалитета, никако као чин елиминације и идеолошке дисквалификације.
- Ако се прихвати теза да не постоје средине, насеља, миљеи, окружења или регије без специфичних одређења или карактеристика, обележја или посебности (особине становништва, делатност, традиција, догађаји, личности...), пожељно их је претворити у предност у погледу стварања

6. Просторни потенцијали у центрима села – горња четири реда: Центар села Доња Каменица код Књажевца, доња два реда: Студентски радови, тема *Ревитализација сеоског центра Доње Каменице*.

6. Spatial potentials in village centres – top four rows: Centre of Donja Kamenica village near Knjaževac, bottom two rows: Students' works, topic *Revitalization of Donja Kamenica Village Centre*.

препознатљивости одређеног локалитета (брэнда) и трајно га утиснути у јавни простор, реализацијом уметничког виђења те посебности, и коначно, остављањем визуелног трага о томе у јавном окружењу (Pričard i Morgan i Prajd 2015).

- За начелно осмишљавање подухвата морало би да се подразумева ангажовање истакнутих личности различитих вокација, које би, без обзира на то да ли су пореклом из одређене средине, снагом свог искуства и реномеа биле у обавези да поставе правила будућег интервенисања у простору, водећи рачуна о сваком аспекту осећања добре мере, прикладности, специфичности средине, осетљивости повода и примерености онога што се од уметника очекује.
- Осмишљавање меморијала, артефаката, уметничких елемената морају креирати проверени уметници, са решењима изабраним на конкурсима или провереним кроз идејне фазе реализације (подсећање на реализације уметника попут Мештровића, Богдановића, Личине, Џамоње, Живковића, Николића, Лога, Ивановића и др.). Уважавање племенитости неговања културе сећања, али и осетљивости задатка, може се изразити и чином уступања реализације уметницима који су се на сличним задацима већ потврдили.
- Логично је и пожељно из процеса уређења простора и постављања уметничких интервенција у њему елиминисати неквалификоване, који се самоиницијативно осећају позваним да предлажу, сугеришу, па и да одлучују о исходу подухвата. Снагом аргумената економске или политичке моћи, чест је случај наметања мишљења појединаца који нису позвани да у деликатним проблемима амбијенталног и визуелног уређења простора имају пресудан утицај, и избора аутора на које касније покушавају да утичу.

Илустрација 7

- Као и у свим другим сферама уметности, задатак оних који су одабрани да се њоме баве није интровертан, већ у најбољем смислу мора бити рефлективан на оне којима је уметничко дело намењено. Уметници су у обавези да директно (едукацијом) или индиректно (снагом дела или његовом експресијом и естетиком) утичу на уживаоце, кориснике или учеснике у просторној реализацији како би они спонтано постали њихов логични активни чинилац.
- Ствараоци новог у јавним просторима чувари су онога што је у простору затечено и вредно, не само са становишта заштите споменика културе, него и амбијентално, меморијски, ликовно-естетски, традиционално-културолошки, па и материјално. Уважавањем и пажљивим уклапањем у створене и природне вредности, доносиоци промена стичу

7. Различити аспекти покушаја уређења – уметнички трагови у селима Србије – горе: Уређење речног тока и трафо станице у центру (Горња Каменица, Књажевац) и уклоњене бисте комунистичких идеолога (двориште Завичајног музеја Књажевац), средина: Чесма без естетских императива (Кална код Пирота) и Савремени израз локалних симбола (Ресавица код Деспотовца), доле: Локалне социолошке изузетности: Споменик жени – мајци (Црна Трава) и Панорама Међавника, руралног центра туристичко-културолошког карактера (планина Тара, западна Србија)
7. Different aspects of attempts to arrange – artistic traces in Serbian villages – up: Arrangement of the river flow and transformer station in the centre (Gornja Kamenica, Knjaževac) and Removed busts of communist ideologues (yard of the Homeland Museum of Knjaževac), middle: Fountain without aesthetic imperatives (Kalna near Piroto), and Contemporary expression of local symbols (Resavica near Despotovac), down: Local sociological exceptionalities: *Monument to the Woman of Crna Trava, Mother, Fighter, Striver* (Crna Trava) and *Panorama of Mečavnik*, a rural centre of tourist-cultural character (Tara Mountain, Western Serbia).

поверење средине у којој делују, сламајући традиционалну конзервативност руралног становништва (Шљукић и Јанковић 2015).

- Небрига према јавном простору је последица трајања накарадног става да је оно што је у општем власништву – туђе, а не на корист свих. Однос неодговорности према јавним вредностима могуће је правдати недостатком васпитања, идеолошким неслагањем или одсуством санкција, али остаје проблем, и неминовно је наметање обавезе коректног односа према јавним садржајима како би уређење простора пратиле цивилизацијске норме.
- Умањење пореских обавеза, уколико се улаже у

културу и хумане циљеве (како се то већ подразумева у свету), могло би бити адекватно примењено и у Србији, као стимуланс унапређењу визуелног идентитета и естетизовању простора у руралним срединама.

- Организација, реализација и постављање уметничких дела доноси потребу за намером, вољом и упорношћу најчешће једног посвећеног и образованог појединца, или мање групе око њега као стожера идеје и жеље за остварењем циља. У атмосфери у којој се иницијативе за постизањем естетике јавног простора пласирањем уметничких дела у намери јачања идентитета и културе сећања чине готово немогућим, њихова реализација је истински подухват, својствен ретким ентузијастима.
- Уметнички приступ (стил, скулпторски или дизајнерски став) не треба да буде претерано декадентан (статичност фигура, изражени реализам, наивно наглашавање идеологије). У конзервативним руралним срединама, осим тога, непожељна је и изражена авангардност, аморфност и концептуализам. Избор би могао бити комбиновање класичне фигуралности са модерничким приступом у ставу и покрету, уз покушај максималне интеракције скулпторског дела са свим њему припадајућим елементима.

Закључна разматрања – неколико сумирајућих размишљања

У насељима руралних подручја Србије неминовне су промене. Оне ће се догодити или постепено током дужег времена или у краћем раздобљу, као последица поновног откривања села као могућег оквира живота. Било би идеално када се не би поновиле грешке из прошлости, када би се промене дочекале спремно, како се селима, малим варошима и руралном простору уопште, не би давао значај који они својим карактером не могу оправдати (пример: центар Златибора, седиште Општине Бабушница, мноштво приградских насеља). За села је важан логичан просторни развој, неговање посебности, поштовање мере, амбијенталности и естетике мале и складне средине. Руралним насељима, посебно у просторима центара, потребно је промишљено уређење, које интервенцијама не би угрозило њихов карактер и специфичну амбијенталност, нарочито тамо где је она сачувана.

Уређење сеоских амбијената, најчешће у центрима, било би могуће започети инверзно од уобичајене праксе, од мањих захвата, на пример, од регулације тока реке кроз центар, или од израде партера, постављања мобилијара, уметничких артефакта, осветљења и уклапања интервенција са околном насељском структуром. Даље уређење могло би се односити на ширење захвата кроз отворене просторе и елементе урбанитета у њима, истовремено са рециклажом (обновом и пренаменом) некоришћених јавних објеката. Тиме би центри почели да функционишу као мале оазе уређених простора у функцији афирмације одређене регије, њених продуката, потенцијала и квалитета, као могућа садржајно осмишљена станишта на путевима различитих видова савременог туризма.

Из позиције ексклузивитета, који је из разних разлога резервисан за градове, селу се намеће улога инфериорног места. Дobar пример представља Међавник (Дрвенград) на Мокрој гори, на обронцима Таре, са његова 4 годишња фестивала културе и целогодишњом организацијом живота. Овај феномен доказује да је могуће у селу (грађеном у даху, попут филмске сценографије) и руралном окружењу направити изузетно посећени локалитет. Притом је потребно имати у виду да се читав концепт заснива на културној и уметничкој матрици, од организованих дешавања до сценографије. Овде се треба позвати на један од 12 аспеката ревитализације у поглављу 6, који се односи на ентузијазам (или способност) појединца или групе људи.

Српска села поседују ресурсе у својим центрима и уз домишљати маркетинг могу се издигнути на ниво самоодржања уз формирање нуклеуса развоја туризма и других услуга у локалним срединама. У тај се подухват може кренути од уметности у најширем смислу речи, дизајна, архитектуре, партерног уређења, од малих захвата који би покренули крупније промене.

У том смислу, нека завршетак овог прилога буде прва замисао или задатак у низу активности на великом послу ревитализације села у Србији: осмишљавање, план, организација, истрајавање, и коначно, реализација постављања новог (или обнова постојећег) споменика или просторног меморијала у центру села са околним уређењем. Сигурно је да свако село које претендује на будућност има коме или чему да се одужи за свој идентитет, постојање и трајање, и да о томе, у име почетка новог доба, остави запис у простору.

ЛИТЕРАТУРА

- Виденовић, А. и Аранђеловић М. 2019
Нови знакови у пределима, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
- Arandelović, M. i Videnović, A. 2018
Tradicija kao podsticaj savremenoj arhitekturi u ruralnim oblastima, *Izgradnja*, (Beograd) 72, 1–3: 9–14.
- Виденовић, А. 2017
Обнова центара у руралним подручјима, Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
- Arandelović, M. i Videnović, A. 2016
Social significance of Cooperative Homes in the Post-Socialist Context, *Matica Srpska social sciences proceedings*, No. 4: 947–960.
- Марић, И. 2015
Регионализам у српској модерној архитектури, Београд: ИАУС.
- Митровић, М. 2015
Села у Србији, промене структуре и проблеми одрживог развоја, Београд: РЗС.
- Pričard, A. i Morgan, N. i Prajd, R. 2015
Destinacija kao brend. (Destination as a brand). Beograd: Klio.
- Шљукић, С. и Јанковић, Д. 2015
Село у социолошком огледалу, Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Ђорђевић, Д. 2014
Бити социолог села, Нови Сад: Прометеј
- Црвенковић, Б. и Стошић, Ђ. 2013
Улога споменика у историји конструкције памћења и грађењу колективног идентитета, у: *Лесковачки зборник LIII*, Лесковац: Музеј града Лесковца.
- Бабић, Г. и Аранђеловић, М. и Виденовић, А. 2012
Препознајете ли боје..., Београд: Архитектонски факултет Универзитета у Београду.
- Бабић, М. Г. 2011
рагом прошлости, Београд, АФ.
- Петровић, Б. и Рашковић, И. 2011
Традиција – транзиција, Београд: Архитектонски факултет, Орион Арт, ИАУС.
- Живковић, Н. 2007
Народно градитељство – споменик културе данас, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Stovel, H. 2003
Cultural landscape: The new approach to the preservation of cultural heritage, Beograd: Glasnik Društva konzervatora, br. 27: 14–18
- Виденовић, А. 1996
Црна Трава – живот, криза и нада, Београд: Задужбина Андрејевић, библиотека Dissertatio, књига 17.
- Бркић, А. 1992
Знакови у камену, Београд: Савез архитеката Србије.
- Милић, А. В. 1992
Архитектура, Нови Сад: Матица Српска.
- Филиповић, С. М. 1991
Човек међу људима, Београд: СКЗ.
- Каниц, Ф. 1986
Србија, земља и становништво, Београд: Српска књижевна задруга.
- Jameson, F. 1985
Architecture and the Critique of Ideology, in *Architecture Criticism Ideology*, ed. Joan Ockman, Princeton: Architectural Press, 51–87.
- Пешић-Максимовић, Н. 1984
Споменичке вредности сеоских центара у Србији, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Новаковић, С. 1982
Историја и традиција, Београд: СКЗ.
- Којић, Б. 1973
Сеоска архитектура и руризам, Београд: ИАУС.
- Симоновић, Ђ. 1970
Системи сеоских насеља у ужој Србији, Београд: ИАУС.
- Симоновић, Ђ. 1970
Центри заједнице села у Србији – сеоске варошице и сеоске чаршије. Београд: ИАУС, ГК.
- Новаковић, С. 1965
Село, Београд: СКЗ.
- Раскин, Џ. 1965
Вредности, Београд: Култура.

Summary

ALEKSANDAR VIDENOVIC

University of Belgrade, Faculty of Architecture
Department of Architecture
videnovic.a@gmail.com

MILOŠ ARANĐELOVIĆ

University of Belgrade, Faculty of Architecture
Department of Architecture
mls.arandjelovic@gmail.com

CONTRIBUTION TO THE REVITALIZATION OF THE VILLAGE: Affirmation of the Significance of Artistic Artefacts in Rural Environments of Serbia

086

This paper analyses the significance of artistic artefacts in rural areas (memorials, monuments, sculptures, busts, bas-reliefs, fountains and other elements of landscaping and ambience) in the context of their possible socio-spatial revitalization.

The Introduction discusses the aspects of spatial planning in Serbia, and spatial tendencies and doctrines of different periods: the period of the traditional Serbia of the 18th, 19th and first half of the 20th century, discontinuity period lasting from the Second World War to the present day, the period of real socialism, the turbulent period of the late 20th and early 21st century, and the transition period.

Furthermore, the paper deals with the rural space in Serbia and the context for understanding the need to install artistic artefacts in the rural environment, ranging from the formation of socio-spatial units to the development phases (agrarian, craft, and industrial). The culture of remembrance throughout history and the authorities' attitude towards the village following the Second World War are commented later on.

In the part of the text referring to the socially-adaptable and spatially-ambient aspects of arranging Serbian village centres, 12 reflections, i.e., perceptions of the paper's topic are presented. This explains the authors' insistence on giving importance to artists' involvement in the revitalization of villages and their centres.

In the section describing three cases (attempts or ideas) of arranging centres in Serbian rural areas, in addition to sharing the facts of specific examples, the authors present their views in order to consider certain previously commented aspects of the issues analysed in this paper.

The concluding remarks present a view on the possibility of inverting the sequence of procedures in an attempt to revitalize Serbian villages, and suggest that such a process should begin with the attempt to build a Monument to Identity, Existence and Duration in every Serbian rural settlement that has pretensions to its own survival.

Translated by the authors